

He Kaupapa Rīanga Moniwhiwhi ki Aotearoa: Ā mātou marohitanga

Whakapuaki mai ō whakaaro
i mua i te 26 o Āperira 2022

Koni atu i te 100,000 ngāi Aotearoa,
i ia tau, ka whakatahahia atu i
ā rātou mahi, ka aukatia rānei
i te mahi, ka mate rānei ki te
whakamutu nā runga i te hauora,
hauātanga rānei.

E marohi ana mātou i tētahi ara e
pai ake ai te tautiaki i ngā kaimahi
me te ōhanga: **He Kaupapa Rīanga
Moniwhiwhi ki Aotearoa.**

ISBN 978-1-99-001973-9 (tuihono)
ISBN 978-1-99-102203-5 (tā)

I a Aotearoa e koke atu ana i ngā pānga ā-ōhanga, ā-pāpori hoki o te KOWHEORI-19, he nui ngā akoranga hirahira mō tā tātou tautoko i a tātou anō i te wā o te taumaha, tē kitea i mua.

Ko tā ngā kaupapa Kāwanatanga, pēnei i te Wage Subsidy Scheme, me te Resurgence Support Payment, he tautiaki i te oranga me ngā oranga ā-ōhanga o ngāi Aotearoa. Mā te noho tonu o ngā tāngata ki ā rātou ake mahi o nāianeī, me te tautoko i ngā pakihī i pāngia kinotia e te urutā, i tutuki ai tēnei.

I a mātou e tiro whakamua ana ki tētahi anamata e anga ana pea ngā hohenga ōhanga ki ngā rāngai me ngā ahumahi hōu, he mea hirahira tonu tā mātou whaiwhakaaro ki te kokenga tonutanga o te tautiakitanga ā-ōhanga o ngāi Aotearoa. Kei pā tonu pea ngā ohoreretanga ā-ao, ā-rohe, ā-takiwā rānei i muri nei. Me te aha anō, he nui kē atu ngā take ka pāngia kinotia ā-ōhanga te pakihī, ngā kaimahi rānei.

Hāunga te akiaki i ngā kaimahi kia noho tonu ki ā rātou mahi o nāianeī, pēnei i tā te Kāwanatanga mahi i te wā O te KOWHEORI-19, me whai kaupapa here mātou e whakarato ana i te tautiakitanga ā-ōhanga ki te tangata ake, me te tautoko i a ia kia hūnuku ki tāna mahi hōu, ahakoa te take o tāna peinga.

He iti noa ngā tautiakitanga ki te hunga kore mahi. Ka whai pūtea whakatahanga ētahi, heoti kei te āhua o ngā whakaaetanga whai mahi, ka mutu, me uaua ka utua ki te hinga te pakihī. Ka tautokona ētahi anō e te pūtea takuhe, engari he nui pea te hekenga pūtea, ā, e kore hoki te nuinga e māraurau ana.

Ka hua ake ko te ohore ā-pūtea e pā kino nei ki te hauora me ngā penapenatanga, ahakoa pea ka whai mahi hōu te tangata.

Ko te take, he roa nō te wā kia whai mahi. Ka whai mahi te tokomaha ki ngā tūranga he iti iho te moniwhiwhi, e kore nei hoki e hāngai ana ki ō rātou pūkenga, he pēhitanga nā te tere hoki ki te mahi. Ka kore pea ētahi anō e whai mahi, he kore e hiahiaitia tonutia ō rātou pūkenga, ina whakakorengia ngā ahumahi o mua, ina whakakapia rānei ngā mahi a te tangata e nga hangarau hōu. E hia kē ngā piriona tāra o ngā moniwhiwhi ka ngaro i ēnei tūāhuatanga i ia tau.

Ka ngana pea te tangata kua pāngia e tētahi āhuatanga hauora, kia mahi tonu e whai pūtea ai, heoti hei te otinga iho kua kino kē atu tana hauora, kua roa ake te whakamāuitanga. Nā tētahi hauātanga hōu, o nāianeī rānei, e matea nei ia kia whakawhāiti i āna hāora mahi, e kore rānei e oti i a ia te mahi tonu, ā, ka whakatāuteute ia kia whakangungu ki tētahi mahinga hōu.

Ehara i te mea ka pāngia anake te tangata me tōna whānau e ngā hua nei, engari kē ia ko ngā pakihī, ngā hapori, me te ōhanga. Kia pono mai, ko te katoa.

Ka kore ngā pakihī e eke ki ōna karamatamata: e kore te pūnaha o nāianeī e tuku āheinga ki ngā tāngata kia whai wā ki te rapu mahi e hāngai ana ki ngā pūkenga. E kore pea ngā rāngai me ngā mimititanga pūkenga waiwai e whiwhi i ngā kaimahi matua, he kore nō aua tūranga wātea i ngā wiki ruarua i mate te tangata rā kia whai mahi. I te mea e noho ana a Aotearoa ki te mākete mahi whāiti, ā, me te hiahia nui ki ngā kaimahi whai pūkenga, ko te painga atu kia whaiwāhi atu te tangata ki ngā rāngai mahi e hāngai ana, e kaha whakamahi ana hoki i ōna pūkenga.

He iti iho te hua ka puta i te hunga mahi e māuiui ana, ka roa ake te whakamāuitanga, ka mimiti haere hoki ngā tino pūkenga.

Ka pāngia ngā hapori, ngā whānau hoki e te ngarohanga mahi, ina koa ngā hapori e whirinaki ana ki tētahi kaituku mahi matua. Ina aukatia ēnei pakihī, he iti noa te pūtea mā ngā kaimahi, nā tēnā ka taumahatia ngā pakihī anō, ka heke hoki te ōhanga o te hapori, me te noho pērā mō e hia whakatipuranga. Mā te kaupapa rāngai moniwhiwhi e tiaki i ngā kaimahi me ngā hapori ina pāngia e ngā ngarohanga pūtea ohore, e whai wā ai kia urutau.

Kua auau te kite i tēnei nō ngā tau e 40 tata nei, i te pānga a Aotearoa i ngā ohore ā-ōhanga, me te aha anō, kua kitea ngā pānga ki ngā umanga i whakapaetia he aumangea kē.

Hanga 200,000 ngā tāngata i whakakorea ā rātou mahi, i noho mahi kore, e hia nei ngā tau, nō te Mōrearea Ōhanga ā-Ao i te otinga o te ngahurutau 2000. I kitea hoki te katinga a ngā tini pakihī pakari nā ngā rū whenua i Waitaha, he pākarakaru nō ō rātou whare. Nā te urutā KOWHEORI-19, i hinga pai tā tātou umanga whai pūtea nui rawa i taua wā, ko te ahumahi tāpoi tērā. Ki ngā rohe, e kitea nei ngā tini tauira, pēnei i te aukatinga o te mira papa rākau o Kawerau, o te mahinga tapahi mīti o Te Matau a Māui ki Whakatū me Tomoana.

Ko te āhua nei ka auau ake ēnei werohanga ōhanga. Mā te hangarau pea ngā mahi a ngā tāngata, ngā hua rānei, e whakakapi. Mā te hūnuku ki tētahi ōhanga puhanga-iti e kitea pai ai ngā panonitanga ki ā mātou mahi, ka mutu, ki ētahi ahumahi, pēnei i te hinu me te kapuni, ka whakakapia ki ētahi atu hei te tau tītoki. Mā ngā panoni o ngā

hiahia a ngā kiritaki, te pakeke haeretanga o te taupori, me te horahanga ā-ao e nui ai ngā rerekētanga o ā tātou mahi, ngā hua, me ngā pūkenga e mateatia ana.

He tino wero ēnei, engari he āheinga hīkaka hoki te hua. Nō te 2006, kua tupu ake te uara haumitanga tīmatanga ki Aotearoa mā te whakarea whitu. Kua puta ngā ahumahi hōu – pēnei i te ahumahi ao ātea – ā, e tere tupu ana ētahi atu – pēnei i te waihanga kēmu matihiko. Ehara i te mea he āwhina noa te kaupapa rīanga moniwhiwhi e whai mahi ai te tangata, engari kē ia he mea e whai wāhi atu te tangata kia māia ake tana kuhunga ki ngā ahumahi hōu, otirā i ngā rā o te mua, i karohia e ia ēnei tūranga, he matakū nōna i te kore whai mahi pūmau.

E oti hoki i te Kaupapa Rīanga Moniwhiwhi ki Aotearoa te tūranga nui ki te tautiaki kaha i ngā kaimahi me ngā whiwhinga pūtea, te whakataurite i ngā pūkenga e hiahia ana, me te āwhina i ngā hapori me ngā ahumahi hei ngā ohoreretanga ā-ōhanga me ngā whakawhitinga.

He mea āwhina mārika hoki te kaupapa e marohitia nei ki te whakatau i te tauritenga-kore, ina koa, ka nui ake te whiwhi a te tangata kua pāngia e te hauata whai āwhina i ērā kāore i pāngia e te hauata, e te tūhauatanga ā-hauora, ā-hauātanga rānei, ahakoa he ōrite pea te rahinga o te ngarohanga mahi.

Kua tata noho tūhāhā a Aotearoa i te ao hurihuri nei i te korenga o tētahi momo kaupapa rīanga moniwhiwhi whakature ā-motu, i te korenga rānei o kaupapa kē atu, pēnei i ngā utunga tāwere whakature mā te hunga kua kore whai mahi.

E whakapono ana mātou ki te hirahira o te whakatū i te Kaupapa Rīanga Moniwhiwhi ki Aotearoa hei ara ki te whakahaere i ngā wero, ki te whakanui i ngā āheinga kei mua i a tātou o Aotearoa.

Ko te nuinga o ngā painga o te kaupapa e marohitia nei he painga ki ngā tāngata whai mahi, heoti he nui tonu ngā painga ki ngā kaituku mahi. Mā te kaupapa rīanga moniwhiwhi e marohitia nei a Aotearoa e kauneka kia noho hei ōhanga whai hua mārika e manahuatia ai ngā hua e ngā pakihī. Mā te marohitanga hoki e mārāma ake ai te tukanga whakatawere, ka mutu, he matapae ake i ngā utunga.

Hei tā tā mātou kaupapa marohi nei – e hiahia nei āu uruparenga – ka riro i te kaimahi te 80 ōrau o ngā moniwhiwhi ake, tae noa ki ngā mārāma e whitu. Ka tae rā anō ki a ia ina whakataweretia, ina whakakorengia, ina e kore e oti i a ia te mahi, me tino whakawhāiti rānei i ngā hāora mahi nā te āhuetanga hauora, hauātanga rānei. Mā tēnei e whai wā ai te tangata, e whai haumarutanga ā-pūtea hoki ki te rapu i tētahi tūranga mahi pai, ki te whakauru ki tētahi kaupapa whakangungu, whakahaumanu rānei.

E herea ana te tangata ki te rapu mahi, ki te whakauru ki tētahi kaupapa whakangungu, whakahaumanu rānei. Ka utua mā ngā tāke o ngā moniwhiwhi, ā, e whakatau tata nei ka utua te 1.39 ōrau e te kaimahi me te kaituku mahi. Mā ACC te kaupapa e whakahaere.

Tē taea te karo i ngā raru tūturu o anamata. Koia i whakawhanaketia ai e Business New Zealand, Te Kauae Kaimahi, me te Kāwanatanga, tēnei marohitanga e tautiakina ai ngā kaimahi, e whanaketia ai te huanga, e whakaritea ai hoki a Aotearoa mō tēnei ao hurihuri. Koinei te wā e rangona ai ō te motu whakaaro.

Me tika i a mātou tēnei, ka mutu e hīkaka ana mātou ki te rongō i ō uruparenga mō ā mātou marohitanga.

Hōnora Grant Robertson
Minita Pūtea

Te Kāwanatanga
o Aotearoa
New Zealand Government

Richard Wagstaff
Perehetini

nZCTU
Te Kauae Kaimahi

Kirk Hope
Tumu Whakarae

BusinessNZ

Q Ā mātou pātai ki a koe

Āta pānuitia tēnei whakarāpopototanga o ā mātou marohitanga, me ngā pātai kei roto. E oti i a koe te pānui i te roanga atu o te puka wānanga, me te whakautu i ngā pātai ā-tuihono ki www.mbie.govt.nz/incomeinsurance

Me whakatū a Aotearoa i tētahi kaupapa rīanga pūtea mō ngā āhuetanga ngaronga mahi nā te whakatāwere, ngā whakakorenga, ngā take hauora, hauātanga rānei? Meinga mai te āe, te kāo rānei, ka mutu, kei a koe te tikanga pēnā rānei koe ka whakamahuki.

He tirohanga whānui ki ā mātou marohitanga

Te hōkaitanga whānui mō
ngā momo whakaritenga
mahinga rerekē

Te hōkaitanga mō ngā ngaronga
mahi nā te whakatāwera, ngā
whakakorenga me ngā take hauora,
hauātanga hoki.

Kia whā wiki te roa o te wā tuku
pānui whakakore mahi, me te
utunga whā wiki, i te 80 ōrau
o te moniwhiwhi, mai i ngā
kaituku mahi

Tāpiritia he ono marama anō o te
tautoko ā-pūtea mai i te kaupapa,
i te 80 ōrau o te moniwhiwhi.

He kōwhiringa kia whakaroa
ake i te tautoko kia 12 ngā
marama e whakangungu ai,
e whakamāui ai hoki

He ratonga whakahaere take e
tautokona ana te waihapenga a te
tangata ki te mahi

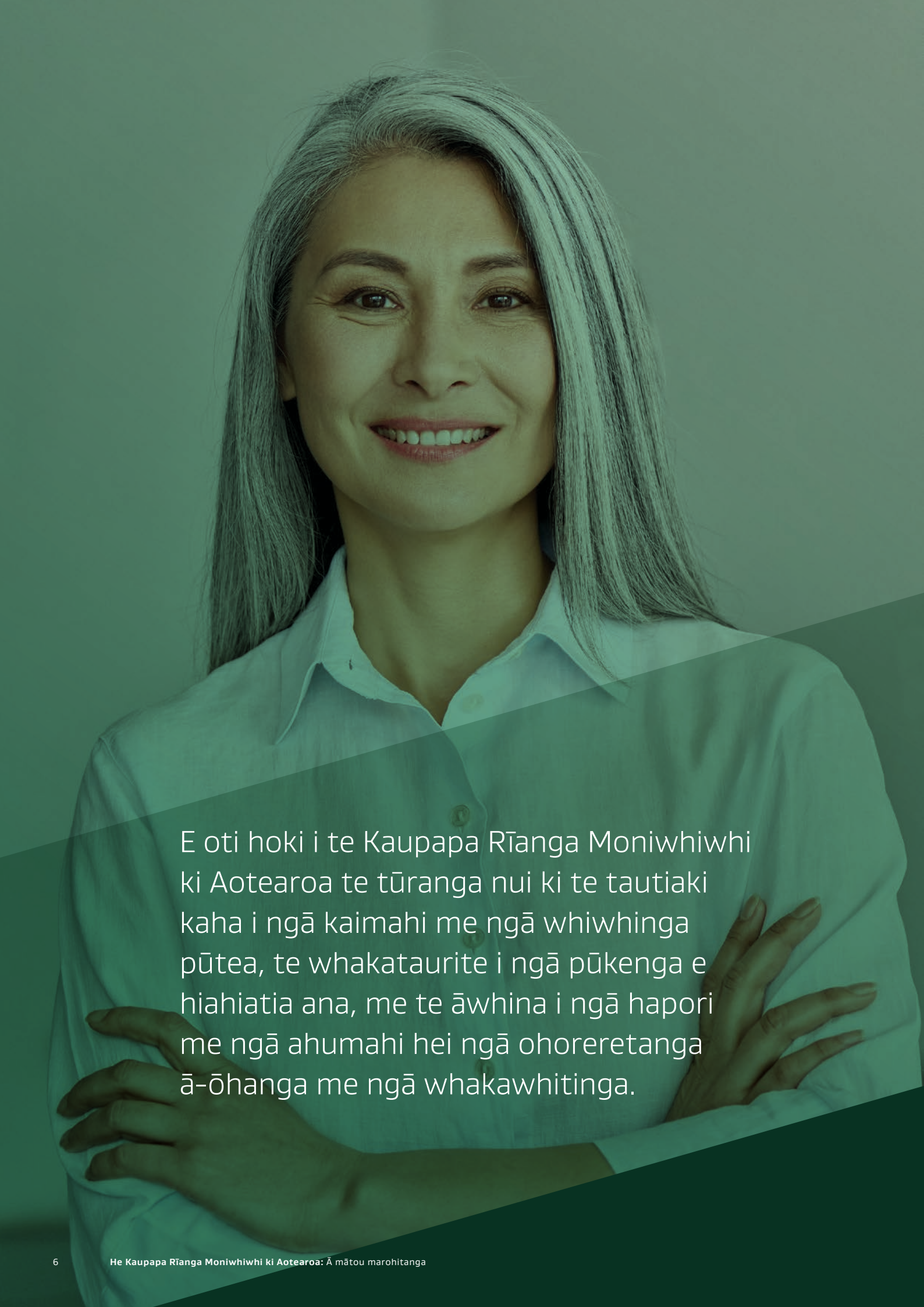
He mea whakahaere nā ACC

Ka utua e ngā tāke ā-pūtea, ā,
e whakatau tata nei ka utua
te 1.39 ōrau e te kaimahi me te
kaituku mahi

Ka māraurau te kaimahi i muri i te
utu tāke mō te ono marama te roa,
i ngā marama 18 kua hipa nei

E oti hoki i te Kaupapa Rīanga Moniwhiwhi ki Aotearoa te tūranga nui ki te tautiaki kaha i ngā kaimahi me ngā whiwhinga pūtea, te whakataurite i ngā pūkenga e hiahiatia ana, me te āwhina i ngā hapori me ngā ahumahi hei ngā ohoreretanga ā-ōhanga me ngā whakawhitinga.

Ka uru te nuinga o ngā kaimahi ki te rīanga moniwhiwhi

Ko te whāinga a tā mātou kaupapa kua marohitia nei kia uru te tokomaha, e hāngai ai ki ngā tini āhuatanga mahi a te tangata, e whakatūturu ai i te painga ki te tangata, e iti tonu ai hoki te utu.

Ka utua ngā tāke rīanga e ngā tāngata e mahi ana i Aotearoa, e tautokona ai rātou ki te kore e whai mahi.

E māraurau ai koe, me mahi te tangata mō te ono marama i roto i ngā marama kua hipa ake, i te ngaro rānei i te mahi nā te hapūtanga kua whakaturehia.

Kua waihangatia ngā paearu māraurautanga rerekē e mātou mā te hunga kua mutu te mahi nā ngā āhuatanga hauora, hauātanga rānei, me te hunga kua whakatāweretia, kua peia rānei.

Te tautoko mā ngā kaimahi kua whakatāweretia, kua peia rānei.

Ko te ngako o te rīanga ko te āraitanga i ngā tūraru ohore, nō reira e whakaatu ana tā mātou hōkaitanga i tēnei, mō te hunga whakatāwere, i peia rānei. Kua āta hōkaitia e mātou te nuinga o ngā tāngata e taea ana, e whakaatu ana i tētahi tauira auau o te mahi, otirā e whakaiti ana hoki i te hōkātaitanga mā te hunga he nui te mana whakahaere o te āhua o tā rātou mahi.

He paearu kē atu tō ngā whakaaetanga whiwhinga mahi hanga-rerekē, e āhei atu ai koe ki te kaupapa:

- › E māraurau ana ngā kaitūao me ngā kaimahi ā-kaupeka, engari i te nuinga o te wā ka tae noa ki te rangi i takunetia ka oti te mahi: ina koa, ki te whakatāweretia te tangata hei ngā marama e whā i mua i tana whakaritenga whakaotinga, ka tautokona ia mō te whā ngā marama te mōrahi.
- › Pēnā e oti i te kaitūao te whakaatu i te ritenga tonutanga o āna mahi ki te kaituku mahi, me te kawatau o te moniwhiwhi anamata, ka kīia he kaimahi pūmau ia, ka mutu e māraurau ana ki te tautoko katoa e whakaratingia nei pēnā ka raru tana mahi rite tonu.
- › Ka māraurau te tangata e mahi ana i ngā tini mahi pēnā ka whakakorehia ia i tētahi mahi e tuku ana i te 20 ōrau o tana moniwhiwhi. Ka āpitihia ēnei utunga kia 80 ōrau o tāna moniwhiwhi o mua.

Te tautoko ina whakakorehia ai te mahi nā te āhuatanga hauora, hauātanga rānei

Ka tiakina te nuinga o ngā kaimahi mēnā he whakakorehanga mahi nā te hauora, tae rā anō ki ngā momo kaimahi tūao katoa, ngā kaikirimana, me ngā kaitukumahi-whaiaro. E mōhio ana ko ētahi āhuatanga hauora, hauātanga hoki, tē taea pea e te tangata te whakahaere.

Mā tēnei e āwhina ki te whakatau i ngā manarite-kore o te wā nei, i te wā ka pā he hauata ki te tangata ā ka nui kē atu tana whiwhi tautoko tērā i te tangata he āhuatanga hauora, hauātanga tōna, kāore i hua ake i te hauata, pēnei i te whakatau mate pukupuku, ahakoa he ōrite te korenga o te āheinga mahi.

Te tautoko mō ngā kaikirimana me ngā kaimahi-whaiaro ka whakakorehia i te mahi

Kei te hiahia mātou ki ō urupare mō te tautoko i te hunga kaimahi-whaiaro. Ko te painga atu mēnā ka kapi i te kaupapa ngā kaimahi-whaiaro e tino rite ana te āhua ki te kaimahi, pērā i ērā he tokoiti noa ngā kiritaki.

He hunga kanorau te hunga kaimahi-whaiaro. Ka whirinaki ētahi ki ngā kirimana ruarua anahe (pērā i te

tuaritanga ekenga waka, ngā karere, ngā kaikirimana ahumahi waihanga rānei), ā, ko ētahi anō (pērā i ngā kaihanganga takitahi) ka whirinaki ki ngā kiritaki tokomaha. E kōingo ana mātou ki te tautiaki i ērā kua pono te ngaronga mahi, ehara i a ia te take, engari kua ērā nā rātou tonu te whakatau ki te whakakapi i tā rātou umanga mahi, kia pai ake tāna uru ki te kaupapa nei.

Ko te tikanga o te whānui o te māraurautanga, kia whai hua ai te Māori, ngā iwi o Te Moana-nui-a-Kiwa me ngā wāhine

E hiahia ana mātou kia whakaatu te kaupapa i ngā tini ara e hui ai, e mahi ai hoki ngā hunga taupori e ai ki ngā herenga o Te Tiriti o Waitangi. E mōhio ana mātou, he whānui ake pea te kitea o ngā whakaaetanga-mahi hanga-rerekē i waenga i ngā iwi o Te Moana-nui-a-Kiwa me ngā wāhine. O ngā tāngata kua koni atu i ngā mahinga e rua, 62 ōrau he wāhine, 75 ōrau he kaitūao, ā, 32 ōrau o ngā kaimahi ā-kaupeka he Māori, ka mutu, 10 ōrau o ngā tāngata o Te Moana-nui-a-Kiwa e tūao ana te mahi. Mā te hoahoa i tētahi kaupapa e hora whānui nei, kei te whakatū mātou i tētahi kaupapa mana ōrite.

He kaihautū wakahiki a Hemi, e mahi ana ki ngā tūranga e toru ki ngā pakihini hinu me te kapuni.

Ka whakatau tētahi kamupene, e tuku ana i te 50 ōrau o te moniwhiwhi a Hemi, kua kore e hiahiatia āna ratonga, ā, ka whakatāweretia ia. E māraurau ana ia ki ngā utunga rīanga e āpitihia ai tāna pūtea kia 80 ōrau o te rahinga o tana utu ake. Nā te tautoko ā-pūtea, i ōna wā wātea, ka tīmata tāna tiro haere ki ngā rāngai anō. Ka taha ake ngā marama e whā, he mahinga hōu tāna e tāuta ana i ngā pūrere kapohau, ka mutu ai tana whiwhi utunga rīanga.

He pūkenga kaihautū rererangi a Natalie, he kawē i a ngāi Aotearoa ki ngā tōpito o te ao i ngā tau 15 kua taha ake nei.

He pai te tirohanga anamata o tāna umanga, kātahi ka patua e te urutā: kua aukatia ngā roherohenga, ka papahoro ngā tāpuinga haerenga, ā, ka whakatāweretia a Natalie. Ehara i te mea ko te mau noa ki te wīra te mahi e rere ai te waka, me hōmiromiro, me ihumanea, me whakawhiti kōrero, me pūkenga ā-raraunga, me kaihautū hoki. Mā ngā utunga rīanga e oti i a Natalie te āta whakaaro ki tana ahunga mahi, me te aru ara hōu. Ka taha ake ngā marama e rima, ka kitea tētahi mahi e hāngai ana ki ōna pūkenga: he kaiwhakahaere matua ki tētahi whare hangarua.

Q Ā mātou pātai ki a koe

E hia kē nei ngā momo whakaritenga mahi, tae rā anō ki te pūmautanga, te harangote, te tūaotanga, te kaikirimana, me ngā kaimahi-whaiaro. He aha ō whakaaro mō ā mātou marohitanga e kapi ai te whānuitanga o ngā whakaritenga mahi?

He aha ō whakaaro mō ngā paearu e māraurau ai te kaimahi ki ngā utunga? Hei tauira, ko te whai i ngā tāke ka utua, te noho hei kairirarau, hei kainoho tūturu rānei ki Aotearoa, me te wātea o ngā tautoko rerekē mēnā he whakakorenga mahi nā te hauora, te hauātanga rānei?

Ka whai tautoko ā-pūtea mō te nuinga o ngā whakakorenga mahi

Kua hoahoatia tā matou kaupapa e rawaka ai te whai tautoko ā-pūtea, me te wā a te kaimahi e rapu ai i tētahi mahinga hōu, e whakahaumanutia ai, e whakangungu ai rānei ki tētahi atu umanga.

He painga hoki ki ngā kaituku mahi nā te whakatūturu atu i tā Aotearoa noho hei ōhanga hua-tini, e nui ake ai ngā hua ka puta, ka hoki ki ngā pakihi. Mā tēnei e pupuru tonu i te whakapaunga ā-kiritaki i roto i ngā ohotata ā-ōhanga, ā, ka tūhono tonu ngā tāngata ki ō rātou kaituku mahi.

Mā tā mātou kaupapa e whai ai ngā kaimahi i te 80 ōrau o tāna moniwhiwhi ake – ka poki hei te \$130,911 i ia tau – tae noa ki ngā marama e whitu mēnā ka whakakorehia ia i tana mahi. Kāore ngā kaimahi e tiakina mehemea i panaia nā te koretake o te mahi, te mahi tūkinu, ā, nāna tonu rānei te whakatau ki te mutu.

E kore ēnei utunga e pāngia mēnā he rawa ō tētahi (pēnei i tōna ake kāinga), pēnā ka whai pūtea ia i wāhi kē atu (pēnei i te tautoko ā-kāwanatanga), pēnā rānei he tāngata anō (pēnei i te makau) e noho ana ki tōna whare me te whai tonu i te pūtea.

Mā te kaitukumahi te whakamōhiotanga me te pūtea, e whā wiki te roa, e whakarato pēnā whakatāweretia ai te kaimahi

Ka whiwhi whakamōhiotanga whakakore mahi e whā wiki, ngā kaimahi tūturu katoa, ā ka utua tonu e tō rātou kaituku mahi mō te whā wiki, i te 80 ōrau i te mutunga o te mahi, hei taua wā ka tīmata ngā utu rīanga. He āpitianga ēnei utunga ki ngā whakaratoanga whakatāwere anō e ai ki te whakaaetanga whiwhinga mahi.

He mea akiaki te utunga i ngā kaituku mahi kia whai whakaaro ki te tika o te whakatāweretanga, pēnā rānei e taea ana tētahi atu ara. He mea whakapāhunu hoki i ngā kerēme tinihanga. E oti i ngā kaituku mahi te whai whakahokinga o ētahi, o te katoa rānei o te pūtea mēnā ka āwhina ia i te kaimahi kia whai mahi i roto i ērā wiki e whā. E whakawhāiti ana hoki tēnei utunga i ngā utunga katoa a te kaituku mahi me te kaimahi, e tautoko ana i ngā kaituku mahi pai, e whakatūturu ana hoki i te mana ōritetanga o te horanga o ngā utunga whakatāwere.

Pēnā ka hinga te pakihi, ā, e kore e oti te utu, mā te kaupapa e utu i tēnei utunga, me te whai i ngā whakahokinga i ngā kaihoko rawa.

Me whakarato ngā kaituku mahi i tēnei wā whakamōhiu me te utunga mēnā whakamutua te mahi a tētahi, he āhuatanga ā-hauora, ā-hauātanga rānei nō te kaimahi e kore e oti tonu i a ia te mahi. Ka ākina ngā kaituku mahi kia āta whai whakaarotia ngā āhuatanga ā-hauora, ā-hauātanga o te kaimahi, mā ngā ara anō, pērā i ngā rawa hōu, te pingoretanga rānei o te āhuatanga mahinga. E kore ēnei herenga e hāngai pēnā ka mutu te kaimahi nā ngā take hauora.

Mā te kaupapa nei e riro i te hunga kua whakakorengia nā ngā take ā-ōhanga, te pūtea tautoko tae noa ki ngā marama e ono.

E māraurau ai, me mutu te mahi. E kore e uru ki te kaupapa nei ngā mahi kua whakawhāitingia ngā hāora mahi. Ā muri i ngā wiki e whā, pēnā kāore anō te kaimahi kia whai mahi, ka utua te 80 ōrau o te pūtea ake ki te kaimahi tae noa ki ngā marama e ono, e whaiwāhi atu ia ki te tautiakitanga ā-pūtea e whai mahi ai e hāngai ana ki ngā pūkenga, te wheako, me ngā wawata. Pēnā ka whakakorengia tana mahi, ka riro i a ia te 80 ōrau katoa, heoti pēnā he mahinga anō, ka āpitihia ēnei pūtea kia 80 ōrau te tapeke puta noa i āna mahinga katoa.

E oti anahe i ngā tāngata te whai pūtea rīanga kia ono marama i ia 18 marama. E whakaae ana kia horahia ēnei ki ētahi kerēme maha (me te whakamahi i te tautoko ā-pūtea e wātea ana), ā, ka tīmata te 18 marama hei te kerēme tuatahi.

Ka riro i ngā kaimahi whai āhuatanga ā-hauora, ā-hauātanga rānei te tautoko pūtea rīanga ōrite

E māraurau ai, me mutu katoa āna mahi, me heke rānei mā te 50 ōrau neke atu te raukaha. Me pūmau tonu taua āhuatanga hauora, hauātanga rānei mō te whā wiki, neke atu rānei. Me he raru ā-hauora e poto iho ana i tēnei, me whakatau ki te whakangātanga māuiuitanga, ngā kōwhiringa anō rānei.

Ka ākina ngā kaituku mahi kia ūpoko pakaru e wātea tonu ai te tūranga pēnā ko te āhua nei ka whakamāui te kaimahi hei ngā marama e ono. Mā te tākuta te āheinga a te tangata kia mahi e whakatau, ā, pēnā e hāngai ana, mā te kaituku mahi e tuku taunakitanga.

Mā te kaupapa ngā kaimahi e utu i te 80 ōrau o te pūtea ake, tae noa ki ngā marama e ono. Pēnā ka noho mai ia ki te mahi tūao me te kaituku mahi, ka āpiti te kaupapa kia 80 ōrau o tāna pūtea ake.

He kaimihini a Anastasia ki tētahi mira rākau kua whakamutua, ā, ko ia tētahi kaimahi kotahi o te kāhui 150 i whakamutuhia.

Whakamahia ai e Anastasia tana wā wātea me ngā utunga rīanga kia whakatūria tētahi pakihī hanganga motuhake, e hoko atu ana i ngā taputapu rākau kounga rawa atu. Te mutunga kē mai o ngā hua nei, ka mutu, i te tau kotahi, 10 rawa āna kaimahi ake. Ehara i te mea ko Anastasia anahe i aru atu ki tētahi ara hōu – he angitu nōna, nō ētahi atu hoki, e taurikura tonu nei te hapori ahakoa te aukatitanga o tētahi kaituku mahi matua.

E pakeke ana a Siasoi kei ōna tau 50 nei, ā, kua roa tana mahi hei rōia tohe tūmatanui.

He mahinga toritori, pōkaikaha hoki, me te aha hoki, e whakatāuteute ana ia kia whai wā atu ki tana mahi, te whānau, me ngā herenga matawhaiaro hoki. Ā tōna wa, ka pokea katoatia ia: ka pāngia e te mate manawa, ka whakatūpatongia a ia e te tākuta kia panoni. Ka noho tuwhera tana tūranga i a ia e whakangā ana kia whakamāui ake, me te tautoko o ngā utunga rīanga. Ka taka mai ngā marama e toru, ka hoki a Siasoi ki te mahi harangote, me ngā haepapa ngāwari ake, me tana noho hei pou mō ngā rōia hōu. Ka taka te marama kotahi, ka aru ake ki te mahi ukiuki ake, engari he ngāwari ake ngā taumahatanga.

Q Ā mātou pātai ki a koe

He aha ō whakaaro mō ā mātou marohitanga kia tae noa te tautoko ki ngā marama e ono i te kaupapa nei, kia 80 ōrau o te pūtea ake? E nui ake ai te pūtea, e roa ake ai hoki te tukunga tautoko, me nui ake hoki ngā tāke ka utua e ngā kaimahi me ngā kaituku mahi.

Ka whakarato ngā kaituku ahi i ngā utu e whā wiki mō ngā kaiwhakatāwera me ngā mea i whakamutuhia, ki te whakapāhunu i ngā tāwera kore kiko me te tuku whakaaetanga anō ka whakamahia anake te kaupapa mā te hunga e māraurau ana, otirā hei whakaheke i ngā utunga o ētahi atu kaituku mahi. He aha ō whakaaro mō tēnei utunga? He rautaki anō e whakatairangatia ai te ngākau pono?

Pēnā he kaimahi koe kua whakamutuhia, he pēhea nei tāu whakamahi i te pūtea tautoko ka riro i a koe i tēnei kaupapa?

Ka whai tautoko te kaikerēme e hoki atu ai ki te mahi

Ko te ngako o te kaupapa kia whai mahi ai ngā tāngata i ngā mahinga hōu e hāngai ana ki ngā pūkenga me ngā wawata. Ko te whāinga hoki he āwhina i te tangata ki te ako pūkenga hōu, ki te whakamāui rānei i tētahi āhuatanga ā-hauora, ā-hauātanga rānei.

E meatia ana ka rapu haere te kaikerēme i te mahi, ka whakangungu, ka whakamāui rānei.

Me rapu mahi, me whakarite hoki te kaikerēme mō te mahi, ka mutu, me whakataunaki i tēnei. Me whakaae ia ki tētahi tūranga mahi e ōrite ana ki tāna pūtea o mua, me ngā herenga hoki.

Ka whakakorea pea ēnei herenga pēnā e herea ana te tangata e ōna āhuatanga ā-hauora, ā-hauātanga rānei. Ka whakakorea hoki pea mēnā kei roto te tangata i tētahi kaupapa whakangungu, whakamāui rānei, e waihape ai ia ki te mahi.

Me noho tonu ngā kaikerēme ki Aotearoa i a rātou e whai utu ana, kaua e te toro ki tāwāhi ki te tangihanga, ngā mārena, ngā whakahaumanutanga ā-hauora rānei.

Ka wātea mai te tautoko ki ngā tāngata kia whai mahi ai, e tūhono atu ai hoki ki ngā kaupapa whakangungu, whakamāui rānei.

Ka tino rerekē pea te āhua o ngā matea o tēnā, o tēnā kaikerēme. Kāore pea e hiahia ētahi tāngata i te tautoko ki te rapu mahi, manohi anō ka whai hua ētahi anō i te ārahitanga hohe. Ka wātea mai ngā kaiwhakahaere take kia whanake i tētahi whakamaheretanga waihapenga mā te hunga e pīrangitia ana. E oti hoki i ngā kaiwhakahaere take te akiaki i ngā kaikerēme ki te rapu mahi, i a rātou waihapenga rānei ki te mahi.

Ka rerekē ngā ratonga mō ngā tāngata e hiahia āwhina ana mō te hauora, te hauātanga rānei te take. E oti pea i ētahi tāngata te tere waihape ki te mahi me te tautoko. Ka roa ake pea ētahi ki te waihape, ā, me āta tautoko hoki. Mā te rīanga pūtea e whai wā ai te tangata ki te pēnei.

Hei wāhanga tonu o te kaupapa, ka aro mātou ki ngā ara e hāngai pai ai te whakahaerenga take ki ngā hiahiatanga ahurea, matawhaiaro hoki, tae noa ki a ngāi Māori, ngā tāngata o Te Moana-nui-a-Kiwa, a wai atu rānei.

Ahako ko te mōrahi o te tāutoko ka ono marama, ka whakaroa ake pea i tēnei ki ngā marama 12 ki te hunga e noho ana ki ngā kaupapa whakangungu, whakamāuitanga rānei e hāngai ana. He mea māori rawa tēnei ki ngā kaupapa i tāwāhi, ā, e whakatūturu ana i te tautiakitanga ā-pūtea pēnā e whakangungu ana, e whakamāui ana rānei.

Kāore te nuinga o ngā tautoko ā-kāwanatanga e pāngia.

Ka kīia he moniwhiwhi ngā utunga rīanga. Ka tāketia, ka whakamahia hoki ki te whakatau i te māraurautanga ki tautoko kē atu, pēnei i te Working for Families, te Accommodation Supplement, te Student Allowance rānei. E oti tonu i te tangata te whai i te penihana ahungarua. Ka māraurau tonu te tangata e whakangā ana hei mātua ki ngā utunga rīanga tae noa ki te 80 ōrau o te pūtea ake, engari e kore e utua hei te wā ōrite.

Ina kore e taea e te tangata te hoki ki te mahi, e wātea tonu ana te pūnaha toko i te ora hei tautoko i a rātou. E ū ana te Kāwanatanga ki ngā whakahōutanga e whanake ai te pūnaha toko i te ora.

E oti i te tangata te mahi harangote me te whai utunga tonu

He mea āwhina te mahi harangote i te rapunga mahinga. Ka noho koi tonu ngā pūkenga me ngā wheako, ka ora ake hoki te hauorā ā-hinengaro, ā-tinana. Mā te kaupapa e oti i te tangata te whai kia 20 ōrau o tāna pūtea o mua, me te kore whai pānga ki ana utunga rīanga. Pēnā ka eke atu te whainga pūtea i tēnei, ka heke iho ngā utunga rīanga kia \$1 i ia \$1 ka whiwhi i a ia.

Ki te kore ngā takohanga e tutuki i te kaikerēme, ka aukatia pea ngā utunga

Ka akiaki, ka tautoko hoki i ngā tāngata ki te rapu mahi. Me uaua ka kite i te herenga kore, engari ka whai wā te tangata ki te whakatika i āna takohanga. Ki te kore e whakatika, tērā pea ka aukatia ngā utunga rīanga mō te wā.

Kua 30 tau a Manaia e mahi ana hei pouako kura tuatahi. I kaingākau ki te mahi, heoti he mamae tauroa ki te tuarā nā te mate pona ngoikore, e kore e oti i a ia te tūpou ki te āwhina i ngā nohinohi.

Ka tohua a Manaia e tōna tākuta ki te whakamutu i te mahi, nā reira ka whakangā ia, ka tautokona ki ngā utunga rīanga. Ka mahi tahi rāua ko tāna kaiwhakahaere take kia whai kōwhiringa, ka toro atu ki tētahi akoranga whakahaere pakihi 17 wiki te roanga. Ka hoki ki tana kura tuatahi hei kaiwhakahaere taupaepae ki te tari o te kura. He toa takitini – he tūranga matua tonu tō Manaia ki ngā mātauranga o ngā nohinohi, ā, e oti hoki i te kura te whakamahi i āna tirohanga, me ōna wheako ki ngā ara hōu.

He kaipūhanga a Angeli e mahi ana ki ngā kōhua ā-ahumahi, engari kua kapohia tana ngākau e te ahumahi ao ātea ki Aotearoa.

He pūmanawa tōna mō te ao ātea mai rā anō, a, e hiahia ana ki tērā tūranga, engari he mōketi, he tamariki hoki āna, ka mutu, e mānukanuka ana i te hūnuku ki mahi kē atu ki tēthai ahumahi hōu. Nā te urunga mai o te kaupapa rīanga moniwhiwhi, e whiwhi ana ia i te tautukitanga e hiahiatia ana. Ka tūwhiti a Angeli i te hopo, ka taha ake ngā tau e rua, kei te mahi tonu ki te pakihi ōrite hei mātanga pūhanga tākirirangi.

Q Ā mātou pātai ki a koe

Hāunga te tautoko ā-pūtea, he whakaaro anō ōu mō ētahi atu tautoko ka āwhina i ngā kaimahi ki te hoki ki te mahi?

He aha ngā takohanga o te tangata e riro ai i a ia ngā utunga rīanga moniwhiwhi? Me aha ki te kore te kaikerēme e ū ki ngā takohanga?

Me taea e te tangata te whai tautoko mō te 12 ngā marama mēnā ia e noho ana ki tētahi kaupapa whakangungu, tētahi whakamāuitanga rānei? Ki te roa ake te tautoko, ka nui ake ngā utunga tāke, ā, ka āwhina pea i ētahi ki te hoki ki te mahi.

Mā ACC te kaupapa nei e whakahaere, mā rātou hoki ngā tāke e kohi

He ariā hōu te rīanga pūtea tūmatanui ki Aotearoa, engari he pūnaha hanga ōrite kē tā mātou ki te hauata: ko ACC. E marohi ana mātou kia ōrite te whāngaitanga ā-pūtea me te whakahaerenga o te Kaupapa Rīanga Moniwhiwhi ki Aotearoa.

Ka whakapakari ake i runga i te wheakotanga o ACC, otirā māna e whakahaere i te Kaupapa Rīanga Moniwhiwhi ki Aotearoa

Ko te mana whakahaere o te kaupapa kei a Business New Zealand, Te Kauae Kaimahi, me ngā māngai Māori.

Ahakoia te kaupapa, mēnā he ture, he tohe, engari e matapae ana mātou ka ruarua anahe ēnei. He tukanga motuhake tō te kaupapa e whakatau ai i ngā raru.

E hiahia ana mātou ki tētahi kaupapa e whakamana ana i Te Tiriti

E whai ana mātou i ngā tirohanga ao Māori hei whakamōhio i te hoahoatanga, te whanaketanga me te whakahaeretanga hoki i te kaupapa kua marohitia nei, kia hāngai ai ki ngā mātāpono o te kāwanatanga, te tino rangatiratanga, me te ritenga tahitanga.

Me whakamana hoki te kāwanatanga o te kaupapa, me te aromātai, i tētahi aronga tahitanga, e whai rangatiratanga ai a ngāi Māori kia whanake, kia whakatū hoki i ngā kaupapa here e hāngai ana ki a ngāi Māori, me te ao Māori.

Ka tutuki tēnei i ngā māngai kāwanatanga (tae rā anō ki te Poari o ACC, tētahi ohu tohutohu i te Poari hoki/rānei); ngā aronga kaupapa Māori ki ngā rangahau, ngā whakararanga me te aromātaitananga; me te whai tirohanga o ngā kaikerēme Māori mō te whakararanga.

E whāngai ā-pūtea ana tā mātou kaupapa e ngā utunga tāke e ngā kaimahi me ngā kaituku mahi

Ka utua te kaupapa e ngā tāke moniwhiwhi, ā, e whakatau tata nei ka utua te 1.39 ōrau e te kaimahi me te kaituku mahi. He whakatau tata ēnei, ā, ka arotakengia hei ngā tau e rua. Me paku panoni pea ā tōna wā, kei te āhua o te rahinga kerēme, me te roanga hoki e whiwhi ai te tangata i te tautoko. E ōrite ana tēnei ki ngā tāke ACC.

He rerekē te horopaki o tēnā, o tēnā, e hāngai ana ki ōna tūāhuatanga. He tauira ēnei ki raro iho nei o te hunga e mahi ana kia 40 ngā hāora i ia wiki, ka wheako i te whakakorenga o āna mahi katoa. Ko ngā whika katoa kei mua i te tangohanga o ngā tāke. Ka ōrite hoki te utunga tāke rīanga a ngā kaituku ki ērā ka utua e ngā kaimahi.

Tangata A:

Ka whai te \$880 i ia wiki
Ka utu i te \$12.23 i ia wiki hei tāke
Ka whai i te \$704 i ia wiki hei utunga rīanga.

Tangata B:

Ka whai te \$1160 i ia wiki
Ka utu i te \$16.12 i ia wiki hei tāke
Ka whai i te \$928 i ia wiki hei utunga rīanga.

Tangata C:

Ka whai te \$2000 i ia wiki
Ka utu i te \$27.80 i ia wiki hei tāke
Ka whai i te \$1600 i ia wiki hei utunga rīanga.

He kaiwhakahaere a Daiyu ki tētahi toa putiputi paetata. Nā ngā āhuetanga o te hekenga ā-ōhanga, me te huringa haere o ngā taupori i te takiwā, kua tae te wā kia whakamutua tāna pakihi.

E ruarua anahe ngā mahi, ā, ka mate pea a Daiyu ki te noho ki te tūranga wātea tuatahi ka kitea ake e ia. Engari nā āna utunga rīanga, e oti i a ia te whai wā ki te ako i te tauhokohoko-tuihono, ā, ka whakamātauria tētahi toa tuihono mō ngā putiputi. Ka hono atu ki tētahi atu pakihi hoū – he ratonga whakatakanga e whakamahi ana i ngā pahikara hiko – e taea ai ngā whakatakanga i ngā hāora e rua. Ko tā te toa he whakakī āputa hirahira i te māketē, ā, ka puāwai, ā tōna wā, ka toro atu ki ngā tāone anō i Aotearoa.

Kua āta whakatipu a Michael i tana pakihi whakatika mīhini i ngā tau e 30 kua taha ake nei. Ānō he whānau āna kaimahi.

I ngā tau tata nei, kua pāheke te pakihi, ā, e whakapae ana a Michael kei te mōhio ia ki te take: he ara tereina hōu e tūhono ana i te takiwā ki te tāone, kua tokoiti haere ngā kaihautū waka. Kei te kaha haere hoki ngā waka hiko, engari he iti iho te tapitapi e matea ana, ā, kāore i rite tā Michael pakihi ki te whakatika i aua waka. Ka whakatau a Michael ki te whakakore i ētahi o āna kaimahi, engari e mōhio pai ana ia ka tautokona tonutia rātou e ngā utunga rīanga, ka whai wā ki te rapu mahi hōu, kia whanake i ngā pūkenga rānei kia whakatika i ngā waka hiko.

Q Ā mātou pātai ki a koe

Ka utua te kaupapa e ngā tāke i runga i ngā moniwhiwhi, ā, e whakatau tata nei ka utua te 1.39 ōrau e te kaimahi me te kaituku mahi.

Ki ō whakaaro he uara ō ngā tāke ki ngā tautiakitanga me ngā hua o te kaupapa mōu, me Aotearoa?

Ki ō whakaaro, ka taea e koe te utu i ēnei tāke?

Me pēhea tā mātou mātua whakarite ka whakamanatia te Tiriti e te kaupapa rīanga moniwhiwhi e marohitia ana?

Ko tā mātou e marohi ana, mā ACC te kaupapa e tiaki. He whakaaro hirahira anō āu hei whai whakaarotanga mā ACC ki te tuku i te kaupapa nei i te taha o te kaupapa kāpeneheihana aituā o te wā nei?

I tāu pānui i ngā āhuetanga rerekē o tā mātou marohitanga Kaupapa Rīanga Moniwhiwhi ki Aotearoa, he aha rā ō whakaaro? Ki ō whakaaro, e mateatia ana te kaupapa nei e Aotearoa, me tō whai whakaaro hoki ki ngā utunga a te kaimahi me te kaituku mahi? He aha ngā painga me ngā ngoikoretanga o te kaupapa?

WHAKAPUAKI MAI Ō WHAKAARO

Whakautua ngā pātai ki tētahi uiuinga poto,
me tuku kōrero roa rānei ki

www.mbie.govt.nz/incomeinsurance

Ka kati ngā uruparenga hei te 26 o Āperira 2022

